

**ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԵՆԻ «ԺԱՄԱՆԱԿ» ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՌԱԽՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԲԱՌԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԸՍՏ
ՍՅՈՒՆԻՔ – ԱՐՅԱԽԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ)**

Պատմական բարբառագիտության համար արդիական թեմաներից մեկը բարբառային բառապաշարի ստուգումնաբանական ուսումնասիրությունն է: Պատմահամեմատական մեթոդի միջոցով հնարավոր է լինում որոշել բարբառային բառապաշարի կազմում ընդգրկված հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառերը: Այս հոդվածում փորձ է արված առանձնացնել «Ժամանակ» թեմատիկ խմբի նախահայերենի բառաշերտի բառերը, համեմատել նախկինում կատարված ուսումնասիրություններին: Հայերենի ամենամեծ միջբարբառախմբում՝ Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքում, «Ժամանակ» բառիմաստային խմբում ընդգրկվում են 35 բառեր: Առանձնապես քննվել կամ ստուգաբանվել են հետևյալ բառերը՝ տի(ք) «տարիք, հասակ», քոլիք 1. «անորակ այլուրից թխած հաց; ամբողջական, մասերի չբաժանված» 1. «ալարկոտ; անվարժ; դանդաղաշարժ», թոռ-թոռ, «թույլ, անհաստատ; թարմ» բառերը: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ Սյունիք-Արցախի բարբառների բառապաշարի հիմքը բնիկ է, բխում է ընդհանուր հայերենի հիմնական բառաշերտից: Այս ամենով հանդերձ՝ բարբառային բառապաշարում կան բառեր, որոնք պահպանել են նախահայերենի հնդեվրոպական շրջանի ձևերը, օրինակ՝ տի $<$ տի «օր» // տի-գի $<$ *dei- «փայլել, լուսավորել»: Այս և նման հարցերի քննությունից կարելի է ենթադրել, որ Սյունիք-Արցախի բարբառախմբի գոյությունը սկսում է ոչ թե հայերենի գրավոր շրջանից, այլ այն ժամանակից, երբ հնդեվրոպական տարրը հաստատվել է Սյունիք-Արցախի պատմական տարածքում: Փաստորեն՝ Սյունիք-Արցախի բարբառային միավորները յուրահատուկ են ոչ միայն հնչյունական և քերականական ինքնուրույն համակարգով, այլ նաև բառապաշարի հիմնական կազմով: Անշուշտ, տարբեր շփումներից բառապաշարին անցել են նաև օտար բառեր: Մի շարք հասկացություններ, որոնք ընդհանուր են հայերենի համար, փոխարինվել են փոխառյալ բառերով: Եվ չնայած արտաքին բազմապիսի ազդեցությունների՝ բարբառային բառապաշարը մնացել է կայուն: Դա պայմանավորված է նրանով, որ բարբառային միավորները հազարավոր տարիներ գոյատևել են միննույն տարածքում, որն էլ համարվում է Սյունիք-Արցախ միջբարբառախմբի բնիկ և պատմական միջավայր:

Բանալի բառեր՝ Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածք, «Ժամանակ» բառախմաստաբանական խումբ, ստուգաբանություն, բարբառային բառապաշար, հնդեվրոպական ծագմամբ բառ, պատմահամեմատական մեթոդ, բնիկ բառաշերտ:

1. Ուսումնասիրության բնագավառը և մեթոդաբանությունը

Պատմական բարբառագիտության ուսումնասիրության համար կարևոր է ոչ միայն բարբառային բառապաշարի շերտերի, այլև նրանցում ընդգրկված բառափաստաբանական առանձին խմբերի ծագումնաբանական, ստուգաբանական և բառաքնական հարցերը: Հաղորդակցման որևէ միջոցի ուսումնասիրություն չի կարող շրջանցել պատմական բարբառագիտության հարցերը:

Պատմական բարբառագիտության ուսումնասիրության շրջանակները կարող են լինել *մասնավոր* և *ընդհանուր*¹ ըստ ուսումնասիրության նյութի, առաջադրված խնդիրների:

Մասնավոր շրջանակը որևէ բարբառի պատմական ընթացքի դիտարկումն է համաժամանակյա և (կամ) տարաժամանակյա կտրվածքներում, իսկ *ընդհանուր* շրջանակը տվյալ լեզվի բարբառների միավորիչ հատկանիշների քննությունն է, որ տարվում է բարբառախմբերի կամ բարբառների պատմական շրջանի զարգացման, գրական կամ ընդհանուր խոսակցական, այլ լեզուների հետ լեզվի հետ ունեցած առնչությունների, բառապաշարի կազմի հարստացման միտումների շուրջ:

Չնայած բարբառային տարածքը այսօր խիստ նեղացել է, բայց Սյունիք-Արցախի բարբառների մեծ մասը կենդանի է, գործուն, ունի հարուստ բառապաշար:

2. Ուսումնասիրության մեթոդը

Ուսումնասիրության հիմնական մեթոդը պատմահամեմատականն է: Բազմապիսի են Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքի բառապաշարի շերտերը, որոնք քննվում են պատմական շրջանի հայեցակետից՝ հիմք ունենալով համեմատվող տարրերը համաժամանակյա և տարաժամանակյա բնութագրումներով:

1. Հնդեվրոպական ծագում ունեցող միավորներից առանձնացրել ենք «Ժամանակ» բառափաստաբանական խմբին վերաբերող հասկացությունները:

2. Առանձնացրել ենք այն բառերը, որոնք, կարծում ենք, ծագմամբ հնդեվրոպական են կամ ունեն հնդեվրոպական շրջանի առնչակցություններ, այսինքն՝ կարող են ծագմամբ լինել հնդեվրոպական, բայց կրած լինեն արտալեզվական ազդեցություններ:

3. «Ժամանակ» հասկացությամբ հնդեվրոպական ծագմամբ կամ այդպիսին ենթադրվող բառերը համեմատել ենք Կ. Բաքի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի համար առանձնացված "Parts of the body; bodily functions and conditions" (Chapter 4) բառերին¹, ապա Գ. Ջահուկյանի՝ հայերենի համար կազմված հնդեվրոպական ծագմամբ բառափաստաբանական նույնանուն խմբի բառերին²:

4. Կատարել ենք ստուգաբանություններ, փորձել ենք նաև քննել այնպիսի

¹ Buck C. D., *A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages (A contribution to the history of ideas)*, University of Chicago press, Chicago & London, 1988, p. 196-325.

² Ջահուկյան Գ., *Հայոց լեզվի պատմություն*, Նախագրային ժամանակաշրջան, ՀՄՄՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ. հր., Ե., 1987 (այսուհետև՝ *Ջահուկյան Գ.*), էջ 111-157, 261-262, 204-222:

բառեր, որոնց ուսումնասիրության ընթացքում ձևավորվել են տարբեր կարծիքներ: Հարկ եղած դեպքում նախորդ ուսումնասիրություններին հավելել են մեր տեսակետները, կատարել լրացումներ՝ նյութի քննությունը պատշաճ ներկայացնելու ակնկալությամբ:

5. Ընդհանուր պատկեր ստեղծելու և արդյունքները տեսանելի դարձնելու համար ձևավորվել են երկու աղյուսակներ, որոնք հիմք են ստեղծում կարևոր եզրակացությունների համար:

Սյունիք-Արցախի բարբառներում «ժամանակ» հասկացությանը առնչվող բառերը ծագումնաբանորեն մի քանի շերտի են բաժանվում՝ 1. նախահայերենյան, 2. հինհայերենյան, 3. օտար-բարբառային: Քիչ բառեր կան, որ վկայվում են հայերենի մյուս տարբերակներում և առկա չեն Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքում, իսկ նախահայերենյան շերտից մնացուկների մի մասը ընդհանուր հայերենին բնորոշ կաղապարներով, մյուս մասն էլ գրաբարի ձևիմաստային հատկանիշներով են ներթափանցել տարածքի բառապաշարին: Մեզ առավելապես հետաքրքրում են նախահայերենից և հին հայերենից ժառանգած «ժամանակ» հասկացության բառիմաստային խմբի բառերը, որոնք կարող են պատկերացում ստեղծել ոչ միայն բարբառային տարածքի լեզվական հարցերի, այլև կենցաղավարման մի շարք բնագավառներում ունեցած ըմբռնումների վերաբերյալ: Օրինակ՝ հետաքրքրական է, որ բարբառային տարածքում պիտի գործառվեին **հին**, **իսկույն**, **դանդաղ**, **հաճախ** բառերը, բայց սրանք բոլորն էլ փոխարինվել են օտար ծագմամբ բառերով:

3. Ուսումնասիրության նյութը

Տիւ՝ < տի «օր» հիմքը (Գոր.) պահպանվել է **տիզի** բառում՝ **լուսը տիզի ա անում** («լույսի մարմրելը»): Ընդ որում, Սյունիք-Արցախում գործառվող տարբերակը բխում է ոչ թե հին հայերենից՝ **տիւ**՝ հ.-ե. ***deu-**, այլ նախահայերենի ***dei-** «փայլել, լուսավորել» հիմքից, որից ձևավորված է **երկ-տի** բառը: **Տիզի || տիզա** տարբերակները Սյունիք-Արցախում գործածվում են «լույս» իմաստով մեկ. խոսքում: Անհայտ է մնում **-զի** վերջնամասը. քիչ հավանական է **տիւ-ն-ջեան**-ից բխած բարբառային տարբերակը: Գորիսի բարբառի **տիզիվավա**-ի («լացկան»), **զ**-ն չի առնչվում վերոնշյալին. **տիզիվավա**-ն **տըզան** «լացկան» բնաձայնությից ձևավորված բաղադրություն է (հմմտ.՝ **թըս-թըս-ալ > թիսիվավա**, **տըզ-տըզ-ալ > տիզիվավա**):

Կարծում ենք՝ հ.-ե. **տի** «տարիք, հասակ» արմատը բարբառախմբում հանդիպում է (Գոր. Կապ.) **կիստի || կիզտի** «փոքր» (**կէս > կիզ**) բառում, որի կազմությունը համեմատում ենք **դեռատի**, **անտի** ձևերին:

«Թարմ» իմաստով բարբառախմբի **ժեժ** բառը մնում է անհայտ ծագմամբ բառերի շարքում:

Հին բառը բացակայում է բարբառախմբում: Այն նոր է մուտք գործում: Իմաստը փոխարինվում է **վաղի**, **շուտանց** և այլ բառերով:

³ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևանի համալսարանի հր., Ե., 1971-1979, էջ 410 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

Ղանդաղ հասկացությունը փոխարինվում է տարբեր կազմություններով ու բառերով, այդ թվում՝ **յորթ** «1. ձիու համաչափ քայլը՝ դանդաղ վարգը, 2. դանդաղ»։ Լ. Հովհաննիսյանը այն զուգահեռում է հին հայերենի **յորդիմ** «վազել» (իմա՝ «արագ հոսել»)՝ **յորթ-յորթ անել** «վազվզել»⁴ բառին։ Այս ենթադրությամբ **յորթ**-ը առնչակցվում է հ. ե. ***er-**, ***or-** «շարժել, հուզել» հիմքին, որից, սակայն, բարբառախումբն ունի **հորթ** (յորդ) «առատահոս», որ տարբերակվում է **հորթ** բառից՝ «1. առու, 2. ջրից մաքրված ճանապարհ, 3. այգիների ջրբաժան, որոնցով մշտապես ջուրը բացում են, մեկ կամ մի քանի օր ջրվում են ծառերը» (***port-** < ***per-** «անցկացնել, անցնել»)։ Նկատի ունենալով բարբառախմբի ոչ կրկնավոր ձևը՝ **յորթ**-ը «դանդաղ քայլ», այստեղից՝ **յորթ-յորթ (անել)** «վազվզել» (կրկնավորի արտահայտած նրբերանգից), թերևս կարելի է կարծել, որ այն ծագմամբ ընդհանուր է հ.-ե. ***erə-**, ***re-** «հանգչել, հանգստանալ, հանդարտվել, թույլ» բայանվան ձևիմաստի հետ՝ (***d(h)** աճականով՝ ***erd(h)**), հմմտ.՝ հուն. **ἐρωέω** «թողնել», **ἐρώ** «հանգստանալ», լիտվ. **rova** (= գրվ. ***rōdō**) «հանգիստ», լատվ. **rāwa** «կանգնած ջուր»⁵։

Միջօրե բառի փոխարեն առկա է **կեսօր** || **կըսօր** || **քըսօր**, որ չենք դնում հ.-ե. համանիշների շարքում⁶։

Արդ, արդեն բառերի դիմաց գործածվում է միայն **արթեն** ձևը։

Ահա «ժամանակ» բառիմաստային խմբում ընդգրկվող հ.-ե. առնչակցությամբ բառերը՝ (**կիզ**)**տի**, **նօր**, **թօռ-թօռ**, **թօռ**⁷, **մատաղ** (-աշ) **ծիր** (անալ)⁸, **մաշել**, **արթեն**, **արթեն**, **փոյթ** (> (**Ան**)**փըթ**(ըրօկ)), **յորթ**, **տեվել**, **իրգինանալ**, **պիլօրել**, **լըրանալ**, **թաթալ**, **հուր**, **ամ/մինսովին**, **կըրկըն(վել)**, **օր**, **տի(զի)**, **ցիբել**, **քիշեր**, **ըռավետ**, **ծեք**, **նիրունցուն**, **ըսօր**, **իրեզի**, **ամիս**, **ամ(լիզ)**, **հերու**, **ծիմեռնը**, **կյալունք**, **ամեռնը**, **աշունք**, **ըղենակ**։

4. Քննարկում

4.1. Բարբառային տարբերակների բառաքնություն և ստուգաբանական փորձեր

Տի(ք) «տարիք, հասակ» բառը նշված ձևով չի հանդիպում, բայց բարբառային բառապաշարի **դախ** (> **դախըլ**) || **տախ** «1. կարծր, պինդ, 2. տարիքն առած (աղջիկ)» բառի հիմքում, ըստ նախնական ենթադրության, **տի** արմատի ձայնդարձով տարբերակն է (հմմտ. **դահ**⁹ «հին, ծերացած»)՝ «հնխ. **dāi-**, **di**, **də** «բաժանել, մաս-մաս անել»¹⁰։ Արդյոք բարբառային տարբերակները առանց ազդեցության սերում են ***d(ā)i-** հիմքից, կամ **տի-ք** (**ք** > **խ**՝ **թաք** > **թախք**) հոգնակիով տարբերակի բարբառային դրսևորումն է՝ ընդ որում (**դախըլ** տարբերակը դժվար է մեկնաբանվում. դժվար թե **տիք**-ի բայակազմական

⁴ Հովհաննիսյան Լ., *Բառային հնաբանությունները Ղարաբաղի բարբառում*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 9 (52), 1979, էջ 58։

⁵ Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, II bend (II Auflage)*, München: Francke Verlag, Bern, 1959, f. 338-339 (այսուհետև՝ Pokorny, 1959)։

⁶ Անհայտ է մնում **կես** բառի ծագումը։

⁷ ***Ter-**, ***er** > **tor-s** (Ջահուկյան Գ., *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 290)։

⁸ Առանձին չի գործածվում ծեր բառը. հանդիպում է **ծաղկել-ծիրանալ** կազմության մեջ։

⁹ Աճառեան Հ., *Հայերեն գաւառական բառարան* («Էմինենան ազգագրական ժողովածու», հատ. Թ), Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 263։

¹⁰ ՀԱԲ, IV, էջ 403։

ձևի մնացուկ լինի, հմմտ. **դըլալե, դըխըլանալ** «պնդանալ, թարմությունը կորցնել, 2. ծերանալ»): Գոր. ունի նաև **տալիս || տալիս** «1. ասվում է որոշակի հասակ առնելուց հետո մարմնով լցված մարդու մասին՝ գիրուկ, 2. հաստիկ, թխիկ (չաղիկ)»¹¹: Այդուհանդերձ, մեզ թվում է, որ **տալիս** բառը պրակ. փոխառություն է՝ **dāhr** (دَهر) «ժամանակ, դար, ժամանակաշրջան», որ ձևիմաստային փոփոխություն է կրել բարբառախմբում:

Քոնթ¹² բառը համանուններ ունի բարբառախմբում՝ **քոնթ** «1. անորակ այլուրից թխած հաց, 2. ամբողջական, մասերի չբաժանված», **քոնթ** «1. ալարկոտ, 2. անվարժ, 3. դանդաղաշարժ», այստեղից՝ **քոնթանալ** «ծուլ դառնալ, հաշմանդամ դառնալ, երկար ժամանակ պարապ մնալուց ծուլանալ», **քոնթընել** «անգործունյա դարձնել», **քոնթ-քոնթ** «1. անվարժ, 2. դանդաղկոտ»: Արևելյան լեզուներում ունեցած տվյալներն են՝ պրակ. **kund** (كُند) (հմմ. **կոնդ**¹³), թուրք. **küt** «գնդաձև»: Հայերենի մատենագրական տեղեկություններից հայտնի է **անքոյթ** «հանգիստ, խաղաղ», որ ինքնուրույն գործածությամբ չի հանդիպում: Հետագա շրջանի հայերենի բառարանային տվյալներում հանդիպում են **«անքոյթ»**՝ «ապահով¹⁴, անվտանգ, խաղաղ, հանդարտ, անխռով»¹⁵ (իտալերեն կազմությունների դիմաց՝ **attenersi al colombajo** «ամրանալ յանքոյթ տեղուց» (սրգընմակ),¹⁶ **alla sicura** «կարծել զանձն անքոյթ, յապահովի», **sicuro** «լինել անքոյթ, ոչ զանգիտել, ոչինչ երկբայիլ»¹⁷ «Էնեականի» թարգմանչի տեքստից հասկացվում են «հանդարտ, անձայն, հեղգ, անխռով» իմաստները. «Ամբառնան ժայռք ըսպառնալիցք ընդ երկին, / Ոյց ընդ քըլաւ լըռեն **անքոյթ** շուրջ ալիք»¹⁸: «Բազմավեպում» հանդիպում է «ազատ, ապահով» իմաստներով. «...միայն մշակն է անքոյթ...»¹⁹: Գ. Ջահուկյանը այս բառին վերաբերող երեք կանխավարկած ունի, որոնք վերաբերում են հնդեվրոպական առնչակցությանը²⁰:

Գալով բարբառախմբի՝ **քոնթ** «ալարկոտ, ծուլ, անվարժ», այլև **քոնթ** «1. անորակ

¹¹ Մարգարյան Ա., Գորիսի բարբառը, Երևանի համալսարանի հր., Ե., 1975, էջ 477:

¹² Ենթադրվում է, որ **քոնթ** «դանդաղաշարժ» իմաստով բառը կարելի էր քննել տարածական հարաբերություններ արտահայտող կամ մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ, իսկ «հաց» իմաստով՝ ուտելիք, ըմպելիք, կերակրի պատրաստում և ամանեղեն թեմատիկ խմբերում: Մակայն նպատակահարմար գտանք քննել «ժամանակ» հասկացությունների համանշային շարքում՝ նկատի առնելով համանուն բառերի բաղդատական քննությունը, **քոնթ** և **թոն-թոն** բառերի այս խմբին համանշվող իմաստները: Նույն մոտեցմամբ պետք է քննել **թոն-թոն** և **թոն** բառերը:

¹³ Այս մասին տե՛ս՝ Քոմուսեց Մ., Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքի մի քանի համանունների ուսումնասիրության շուրջ, Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու՝ նվիրված Վ. Ա. Քոսյանի ծննդյան 90-ամյակին, Ե., 2017, էջ 172-181:

¹⁴ Հմմտ. «Փախիր Գրիգոր է ի խրճիթն **անքոյթ**» («Բազմավեպ» (Աշխատասիրություն Մխիթարեան միաբանից), հատ. երրորդ, Մ. Ղազար, Վենետիկ, 1845, էջ 199):

¹⁵ Ջախջախեան վրդպ. Մ., Բաղդիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական, Մ. Ղազար, Վենետիկ, 1837, էջ 166 (այսուհետև՝ Ջախջախեան 1839):

¹⁶ Ջախջախեան 1839, էջ 180

¹⁷ Ջախջախեան վրդպ. Մ., Բառարան Յիտալական լեզուէ ի հայ եւ ի տաճիկ բարբառ (Dizionario italiano-armeno-turco), Մ. Ղազար, Վենետիկ, 1804, էջ 780:

¹⁸ Վիրգիլեայ Պ. Մ., Ենեական (թրգմ. Ե. Հիրսիուզեան), Մ. Ղազար տպ., Վենետիկ, 1845, էջ 16:

¹⁹ «Բազմավեպ» 1845, III, էջ 324:

²⁰ Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ» հր., Ե., 2010, էջ 63 (այսուհետև՝ ՀՄԲ), տե՛ս նաև՝ ՀՄԲ I, 214:

այլուրից թխած հաց, 2. ամբողջական, մասերի չբաժանված» համանունների ծագման հարցերին (հմտ. նաև՝ **քութեշ** «կոկորդի հիվանդություն»)՝ նկատում ենք, որ նրանք իմաստային և հնչյունական առումով մասամբ կամ ամբողջապես չեն համապատասխանում արևելյան լեզուների ենթադրյալ համապատասխանակներին: Համանուններից **քութ**-ը՝ «1. անորակ այլուրից թխած հաց, 2. ամբողջական, մասերի չբաժանված», թերևս բխում է հ.-ե. ***kʷat-** (> ***kuat(h)-**) «խմոր, մակարդ, եռանդ, բորբոքում, թթվել» (բայց հմտ.՝ սլավոնականում՝ ***късѣнъ** «դանդաղ, հանգիստ (շարժման մասին)»²¹ հիմքից, իսկ **քութ** «ալարկոտ, ծուլ, անվարժ» բառը, կարծում ենք, հստակեցնում է Գ. Ջահուկյանի առաջադրած տարբերակներից մեկը, ըստ որի՝ **անքոյթ** բառի մեջ **ան**-ը նախածանց է, իսկ «քոյթ»-ը թերևս կարելի է կապել ***keē-** «շարժ(վ)ել» արմատի հետ (այս դեպքում էլ եզակի է ***kōi-** > ***քոյ** անցումը)²², որի ածանցման ձևերից **ku-card**-ը՝ «դանդաղ շարժվող, սողացող», վկայաբերվում է հնդիրանական ընդհանրություններում²³: Այս ամենից կարելի է ենթադրել, որ **քութ**-ի համանունները արևելյան լեզուներից անցած բարբառային փոխառություններ չեն, իսկ նրանցից **քութ**-ը՝ «դանդաղ շարժվող», **անքոյթ** բառի ինքնուրույն գործածությամբ տարբերակն է. բարբառախմբում **ու**-ի քմայնացումը (վերաբերում է համանուններին) պայմանավորված է **q** > **p** փոփոխության ազդեցությամբ **ու**-ի քմայնացման համաբանությամբ, հմտ.՝ **քութեշ-քութ**:

4.2. Իմաստային ճշգրտումներ և լրացումներ

Թոր-թոն «թարմ» իմաստով բառը Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքում հարադրությամբ է գործածվում՝ **թոն-թոն**, որ հ.ե. ***ter-** «1. թույլ, անհաստատ. 2. թարմ, 3. քնքուշ» բառից է: Բարբառախմբում հիմնականում սննդի թարմությունն արտահայտելիս է գործածվում՝ «1. նոր եկած-ուռած խմոր, 2. փուչիկներ ունեցող հաց, թխվածք, 2. թարմ միս, բանջարեղեն, 3. մատղաշ բույս, 4. փոխ. ծաղկուն, փթթուն տարիք»: Կարծում ենք՝ **թոն-թոն** «թարմ» իմաստով, հարադրությամբ բառը պետք է ընդգրկվի թեմատիկ խմբում՝ որպես հ.-ե. ***tor-** > ***ter-** (թարմ՝ ***trmo-**) «քնքուշ, թույլ»²⁴ հիմքից բարբառային կազմություն:

Գ. Ջահուկյանի ցուցակից դուրս է մնացել **այգ**՝ հ.-ե. ***ai-** «այրել, լուսավորել», բառը՝ **ծեք** (> **g-այգ**) «ծեգ՝ արևածագ, արշալույս», **ծեքել** «ծագել, արշալույսը բացվել», **ծեքծեքին** || **ծըքըծեքին** || **ծըքըլալտառեն** || **ծըքըլուին** «վաղ առավոտյան արշալույս բացվելիս»²⁵:

4.3. «Ժամանակ» թեմատիկ խմբի համեմատական տախտակ²⁶

Աղյուսակ 1.

Ըստ Կ. Բաքիթի (անգլ.)	Թիվ	Բ.-սս	?? ^{սս}	Ըստ Գ. Ջահուկյանի	Սյունիք-Արցախ
-----------------------	-----	-------	------------------	-------------------	---------------

²¹ Pokorny 1959, f. 627-628.

²² ՀՄԲ, էջ 63:

²³ Mayrhofer M., *Etymologisches Wörterbuch des Altindogermanischen (Indogermanische Bibliothek Reihe 2, Wörterbücher), I band, Heidelberg, 1992, f. 359.*

²⁴ ՀՄԲ, էջ 260:

²⁵ ՀՄԲ էջ 48, Ջահուկյան, 1987, էջ 259:

²⁶ Աղյուսակում նշված Բ.-սս և ??^{սս} համառոտությունները նշանակում են՝ Բ՝ բարբառային՝, սս՝ Սյունիք-Արցախ, ??^{սս}՝ հստակ չէ բառի առկայությունը Սյունիք-Արցախում: Թույլ գույնով նշումը բառի բացակայությունն է հայերենում:

14.11. Time	1.	Բ.	?	14.11. Ատեն	-
	2.	-	-	Հաղ	-
14.12. Age	3.	-	շսս	14.12. Տի(-ք)	(Կիզ)տի
14.13. New	4.	-	-	14.13. Նոր	Նոր
	5.	-	-	Թարմ	Թօռ-թօռ
	6.	Բ.	-	Թոր	Թօռ
14.14. Young	7.	-	-	14.14. Մատաղ	Մատաղ(-աջ)
14.15. Old	8.	-	-	14.15. Հին	-
	9.	-	-	Ծեր	Ծիր(անալ)
	10.	-	-	Երեց	-
	11.	-	-	Մա(ր)շեմ	Մաշել
14.16. Early (adv.)	-	-	-	14.16. Վաղ	-
14.17. Late (adv.)	12.	-	-	14.17. Ան-ազան	-
14.18. Now	13.	-	-	14.18. Արդ	Արթեն
14.19. Soon; Immediately	14.	-	-	14.19. Փոյթ	(Ան)փըթ(ըրօկ)
	15.	-	-	Իսկոյն	-
	16.	-	-	Անդեն	Արթեն
14.21. Swift, Fast, Quick	17.	-	-	14.21. Փոյթ	-
14.22. Slow (adj.)	18.	-	?	14.22. Դանդաղ	-
	19.	Բ.սս	շսս	Յորդիմ	Յօրթ
	20.	-	-	Տարտամ	-
14.23. Hasten, Hurry (vb. intr.)	21.	-	-	14.23. Արտորամ	-
14.24. Delay (vb. intr.)	22.	-	?	14.24. Դանդաղեմ	-
	23.	-	?	Անազանիմ	-
	24.	-	-	Յետնիմ	-
	25.	-	-	Հեղգամ	-
14.25. Begin; Beginning	-	-	-	14.25. Սկսել; սկիզբ	-
	26.	-	-	Հալիմ	-
	27.	-	-	Հալ	-
14.252. Last (vb.)	28.	-	-	14.252. Տեւեմ	Տեվել
	29.	-	-	Յերկարեմ	Իրգինանալ
	30.	-	-	Տոկ	-
	31.	-	?	Յամառ	-

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆՐԵՍ

14.26. End (sb., temporal)	32.	-	-	14.26. Յաւ	
14.27. Finish (vb.)	-	-	-	14.27. Ավարտել (vb.)	-
	33.	-	-	Բոլորեմ	Պիլօրել
	34.	-	-	Լնում	-
	35.	-	-	Լիք	Լըրանալ
14.28. Cease	36.	-	-	14.28. Դադարեցուցանեմ	Թախար
14.29. Ready	-	-	-	14.29. Պատրաստ	-
14.31. Always	37.	-	-	14.31. Յար	Հուր
14.32. Often	38.	-	?	14.32. Յ-աճ-ախ	-
	39.	-	-	Ստէպ	-
14.33. Sometimes	40.	-	-	14.33. Երբեմն	-
14.34. Never	41.	-	-	14.34. Ամենեւին ոչ	Ամ/միսովին
	42.	-	-	Ոչ երբեք	-
14.35. Again	43.	-	-	14.35. Անդ-ը-էն	-
	44.	-	-	Կրկին	Կըրկըն(վել)
	45.	-	-	Դարձեալ	-
	46.	-	-	Վեր-ստ-ին	-
14.41. Day	47.	-	-	14.41. Աւր	Օր
	48.	-	-	Տիւ	-
	49.	-	-	Տի	Տի(զի)
	50.	-	-	Յ-երեկ	Յիրեկ
14.42. Night	51.	-	-	14.42. Գիշեր	Քիշեր
14.43. Dawn	-	-	-	14.43. Լուսաբաց	-
14.44. Morning	52.	-	?	14.44. Առ-աւաւտ	Ըռավէտ
	53.	-	-	Այգ	Օէք
14.45. Noon	54.	-	-	14.45. Միջաւրեայ	-
14.46. Evening	55.	-	-	14.46. Երեկ(-ոյ)	Ուրոյցուն
14.47. Today	56.	-	?	14.47. Սերկ	-
	57.	-	?	Այս-աւր	Ըսօր
14.48. Tomorrow	-	-	-	14.48. Վաղը	-
14.49. Yesterday	58.	-	-	14.49. Երեկ	Իրեզի
14.51. Hour	-	-	-	14.51. Ժամ	-
14.52. Minute; Second	-	-	-	14.52. Բոպէ; վայրկյան	-

14.53. Clock; Watch	-	-	-	14.53. Ժամացույց	-
14.61. Week	-	-	-	14.61. Շաբաթ	-
14.62. Sunday	-	-	-	14.62. Կիրակի	-
14.63. Monday	-	-	-	14.63. Երկուշաբթի	-
14.64. Tuesday	-	-	-	14.64. Երեքշաբթի	-
14.65. Wednesday	-	-	-	14.65. Չորեքշաբթի	-
14.66. Thursday	-	-	-	14.66. Հինգշաբթի	-
14.67. Friday	-	-	-	14.67. Ուրբաթ	-
14.68. Saturday	-	-	-	14.68. Շաբաթ օրը	-
14.71. Month	59.	-	-	14.71. Ամիս	Ամիս
14.72. Names of the Months	-	-	-	14.72. Ամիսների անունները	-
14.73. Year	60.	-	շսս	14.73. Ամ	Ամ(լիզ)
	61.	-	-	14.731. Հերու	Հերու
14.74. Winter	62.	-	-	14.74. Ձմեռ	Ծիմեռնը
14.75. Spring	63.	-	-	14.75. Գարուն	Կյարունք
14.76. Summer	64.	-	-	14.76. Ամառն	Ամեռնը
14.77. Autumn	65.	-	?	14.77. Աշուն	Աշունք
14.78. Season	66.	-	-	14.78. (Յ)եղանակ	Ըղէնակ

5. Եզրակացություններ և վիճակագրություն

Բարբառային բառապաշարի պատմահամեմատական ուսումնասիրությունից և «Ժամանակ» բառախմաստաբանական խմբի բառերի քննությունից պարզվում են՝

Ա. Բարբառային բառապաշարի ծագումնաբանական շերտերը հիմնականում ընդհանուր են հայերենի հետ:

Բ. Բարբառի գոյությունը սկսում է ոչ թե հայերենի գրավոր շրջանից, այլ այն ժամանակից, երբ հնդեվրոպական տարրը հաստատվել է Սյունիք-Արցախի պատմական տարածքում:

Գ. Սյունիք-Արցախի բարբառներն ունեն բառապաշարի հիմնական կազմ կամ այսպես ասած՝ միջուկ, հնչյունական և քերականական կաղապարների ինքնուրույն համակարգ, որոնք պահպանվել են մինչև մեր օրերը՝ արտաքին բազմապիսի ազդեցությունների և ներքին խնդիրների առկայությամբ:

Դ. Վիճակագրական տախտակ²⁷

Աղյուսակ 2

Համարակալվող միավոր	Ըստ Կ. Բաքի (անգլերեն)	Բարբառային		Վիճահարույց		Ըստ Գ. Սյունիք-Արցախի Ջահուկյանի	Սյունիք-Արցախ
		Հայ.	Ս.-Ա.	Հայ.	Ս.-Ա.		
14.1	9	2	0	1	1	16	9
14.2	10	0	1	4	1	20	6
14.3	5	0	0	1	0	10	3
14.4	9	0	0	3	0	12	9
14.5	3	0	0	0	0	0	0
14.6	8	0	0	0	0	0	0
14.7	8	0	0	1	1	8	8
14. Ընդամենը	52	2	1	10	3	66	35

Ե. Ըստ արդյունքների՝ «Ժամանակ» թեմատիկ խմբի ընդհանուր բառերից, որոնք ունեն հնդեվրոպական ծագում (ըստ Կ. Բաքի կողմից կազմված ցուցակի), Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքում վկայվում է 35-ը, որը կազմում է 67%-ը, ընդհանուր հայերենի համեմատությամբ՝ 53%-ը:

МГЕР КУМУНЦ

ИЗУЧЕНИЕ ПРААРМЯНСКИХ СЛОВ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ГРУППЫ КОНЦЕПТА
«ВРЕМЯ» (ПО СУЙСКО – АРЦАХСКИМ ДИАЛЕКТАМ)

РЕЗЮМЕ

Одной из актуальных тем исторической диалектологии является этимологическое изучение разговорной лексики. Используя историко-сравнительный метод, можно определить слова индоевропейского происхождения, вошедшие в диалектную лексику. В данной статье предпринята попытка выделить слова доармянской лексики тематической группы “Время”, сопоставить их с предыдущими исследованиями. В самой крупной междиалектной группе армянского языка, в диалектном ареале Сюник-Арцах, 35 слов входят в семантическую группу «Время». Некоторые слова были рассмотрены отдельно или этимологически проанализированы: **ти(к)** (**տի(ք)**) “возраст, рост”, **кут** (**քութ**) 1: “хлеб, испеченный из муки низкого качества; полный, не разделенный на части” 1. “ленивый; необученный тихоходный”, **тор-тор**

²⁷ Սյունիք-Արցախ:

(թոթ-թոթ), "слабый, неустойчивый; слова "свежий". Результаты показывают, что основу лексики сюникско-арцахских диалектов составляют коренные, производные от основной лексики общearмянского языка. В диалектной лексике есть слова, сохранившие формы протоармянского языка, индоевропейского периода, например: **тыв** < **ти** (տի < տի) "день" // **ти-зи** (// տի-զի) < *dei- "светить, освещать". Из рассмотрения этих и подобных им вопросов можно предположить, что существование Сюникско-Арцахской диалектной группы начинается не с периода армянской письменности, а с того времени, когда индоевропейская общность расселилась на исторической территории Сюник и Арцах. На самом деле диалекты Сюника-Арцаха уникальны не только своим самостоятельным фонетико-грамматическим строем, но и базовой лексикой. Разумеется, иностранные слова также поступали в лексикон из различных контактов. Ряд понятий, общих для армянского языка, заменен заимствованными словами. Несмотря на различные внешние воздействия, диалектная лексика оставалась стабильной. Это связано с тем, что диалекты Сюника и Арцаха существовали на протяжении тысячелетий на одной территории, которая считается родной и исторической средой междиалектной группы.

Ключевые слова: Сюникско-Арцахский диалектный ареал, лексическая группа "время", этимология, диалектная лексика, слово индоевропейского происхождения, историко-сопоставительный метод, коренная лексика.

MHER KUMUNZ

THE STUDY OF THE PROTO - ARMENIAN WORDS OF THE LEXICAL GROUP OF THE CONCEPT "TIME" (ACCORDING TO THE SUI – ARTSAKH DIALECTS)

SUMMARY

One of the topical topics of historical dialectology is the etymological study of colloquial vocabulary. Using the historical-comparative method, it is possible to determine the words of Indo-European origin that are included in the dialect vocabulary. This article attempts to highlight the words of the pre-Armenian vocabulary of the thematic group "Time", to compare them with previous studies. In the largest inter-dialect group of the Armenian language, in the Syunik-Artsakh dialect area, 35 words are included in the semantic group "Time". Some words were considered separately or etymologically analyzed: *ti(k)* (տի(ք)) "age, height", *kut* (քնիթ) 1: "bread baked from low quality flour; complete, not divided into parts" 1. "lazy; untrained slow-moving", *tor-tor* (թոթ-թոթ), "weak, unstable; the word "fresh". The results show that the basis of the vocabulary of the Syunik-Artsakh dialects is formed by the indigenous ones, derived from the main vocabulary of the pan-Armenian

language. There are words in the dialect vocabulary that have preserved the forms of the proto-Armenian language, the Indo-European period, for example: *tiv* < *ti* (տիւ < տի) "day" // *ti-zi* (// տի-զի) < **dei-* "shine, illuminate". From the consideration of these and similar questions, it can be assumed that the existence of the Syunik-Artsakh dialect group does not begin with the period of Armenian writing, but from the time when the Indo-European community settled in the historical territory of Syunik and Artsakh. In fact, the dialects of Syunik-Artsakh are unique not only for their independent phonetic and grammatical structure, but also for their basic vocabulary. Of course, foreign words also entered the lexicon from various contacts. A number of concepts common to the Armenian language have been replaced by borrowed words. Despite various external influences, the dialect vocabulary remained stable. This is due to the fact that the dialects of Syunik and Artsakh have existed for thousands of years on the same territory, which is considered the native and historical environment of the interdialect group.

Keywords. Syunik-Artsakh dialect area, lexical group "time", etymology, dialect vocabulary, word of Indo-European origin, historical-comparative method, indigenous vocabulary.